

На дружню могилу.

Мої спомини та вражіння.

Ще втрата! Ще одна свіжа могила! Помер Борис Грінченко. Перший голова Київської „Просвіти“, її перший організатор і передовий, невсипущий робітник—він пережив її тільки кількома днями.

Тепер, біля домовини дорогого небіжчика, невчасно переглядати його діяльність, але усім, хто прихилився серцем до України, хто турбувався культурним відродженням її народу, ім'я Бориса Грінченка добре відоме: на протязі 30 років це ім'я стрічалося на кожному ступіні і в кожній галузі праці для відродження України.

Через оці причини я вважаю за обов'язок подати громадянству свої спомини про життя Грінченка в Харькові, про його перші ступіні на українській ниві і де-що з дальших та останніх часів його віку. Зاتого цілком це будуть спомини і вражіння від безпосередніх відносин моїх та небіжчика.

Як каже батько, ще хлопцем, перечитавши Шевченкового „Кобзаря“, малий Борис нахилиється серцем не до панів, хоч на цьому боці був його батько, дрібний панок, штаб-ротмістр в одставці, а до селян, і не тягне в москалі за своїми обмосковленими батьками, а

виявляє себе хлопчиком українським, навіть складає якісь українські віршики.

На шкільній лаві харківської реальної школи, років 15—16-ти, Борис вже починає мріяти про таку роботу, що одкривала б очі нашому народові та допомагала б йому в його злиднях. Помимо звичайного вчиття та читання, парубок зацікавлюється ще „літературою підпольною“, що за тих часів одвертіше та взятіше казала про таку роботу, ніж звичайне російське письменство.

Батьки Грінченка жили на хуторі, а він був у Харкові на квартирі, де жило і двоє студентів. Від тих студентів Борис і користувався тією „літературою“. Давав він її на перечитання і другим своїм товаришам по школі. Одна з таких книжок, що він дав читати товаришеві, здається Кудрявцеву, попалася на очі батькові того хлопця, а той пожалівся інспекторові. Знялася буча, Бориса потягли до інспектора, до директора школи, а там і до жандармів. Ні сіло, ні впало, як парубок опинився в тюрмі. Почали його тягати по допитах, усе хотіли дізнатися, хто-то йому дав ту книжку. Та дарма, Борис не казав. Тягся час, а його не пускали з тюрми. Аж доки вже, по проханню родичів, устряв у цю справу віце-губернатор та визволив його.

Але до реальної школи хлопця вже не прийняли, та й до іншої важко було попасти, бо він вже став *людиною небезпешною*.

Так несподівано уврвалася освіта Грінченкова. Усе знагтя, уся ерудиція, що потім мав і виявив Грінченко, то все вже він придбав самотужки, по-за школою.

Коли ми зважимо, яка велика була та освіта Грінченкова, яким він був знавцем нашої

мови, письменства, фольклору; як вільно обертася з іншими мовами слав'янськими, німецькою, французькою та італійською; які добірні давав переклади з цих мов,—то зрозуміємо, яку силу праці поклав він на цю роботу над собою, праці упертої, безупинної, та ще поруч з звичайною роботою і в школі, і в письменстві, і в суспільстві. Бо справа не чекала, треба було всюди кидатися, скрізь хапатися. „Діла, діла—аж голова біла“,—писав він не раз у своїх листах. „Жатва многа, а дїлателей мало“,—казав він, коли я або інші товариші його, мало ще досвідчені, не наслідувалися ставати до літературної роботи та все вичікували чогось. Один він не жахався праці. Він з якимсь запалом кидавсь на неї скрізь і всюди, один на всі боки. Працьовитість його була надмірна, хист великий і завзяття дуже.

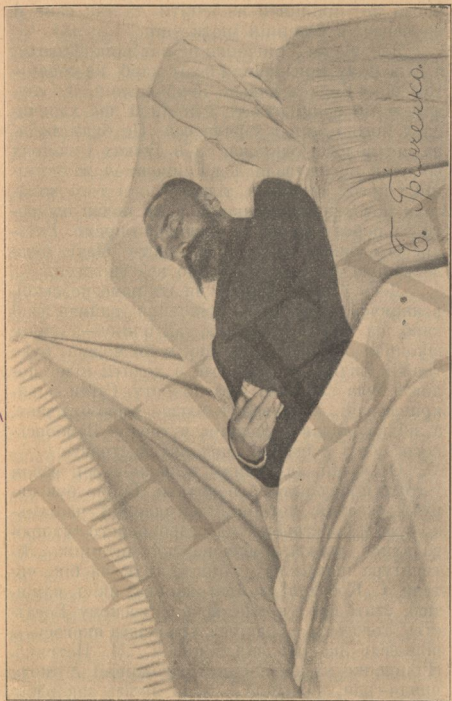
Після реальної школи батько хотів віддати Бориса до військової служби, та перемогти народоловбні потяги юнака було не легко. Він рішучо одмовляється йти батьковою стежкою і, не маючи шеляга за душею, 17-тилітнім хлопцем кидає рідну хату.

Саме в цей час я, що був тоді однолітком Борисові, і вчився в білгородському вчительському інституті, зазнайомився з ним через свого товариша Івана Спілку (псевдонім). Останнього він уже обернув на неофіта свідомого українства і шукав ще собі придатних до цього товаришів.

Це було влітку року 1881-го. Грінченко вже здав іспит на сільського вчителя, а поки дадуть місце, примостився за писарчука в харківській казенній палаті. І в тому, і в другому, як я чув, йому допоміг той самий віце-губернатор, бо як „людину небезпешну“ Бориса

Д. С. 1818
 ✗

~~12 с. 21218~~



Б. Франко

Інститут Української літератури
Наукова бібліотека
29252
імені ШЕВЧЕНКА

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

могли не прийняти на іспити, та так саме й на посаду в казенній інституції...

Два місяці Грінченко не мав ніякої плати, а далі йому призначили по 10 карб. на місяць. Був ще у Бориса дядько Земборський, що служив у тій самій палаті, і де-який час хлопчина у його і жив, і харчувався. Це була людина ще молода, одинока, та в думках і замірах вони не погожувалися з Грінченком, то останній і його тримався тільки поки того вимагали його гіркі обставини, а як почав одбрати за роботу гроші, то оселився окремо. Батьків він одвідував, але не часто. Мати була ласкавіша до його, а батько все гнівався.

Десь у кінці Кінної чи Старомосковської, в якомусь провулкові Грінченко наймав за 3 карб. на місяць справжню халупчину—з одним віконцем і таку малу, що в її можна було тільки сидіти або лежати, а ходити ніде. Додівка була глиняна, без помосту. Стіни повикривлювані. Харчувався більше хлібом та чаєм, а зрідка обідав у родичів, у того ж Земборського, або і в їдальні одну якусь страву.

От у цій халупчині збиралися ми часом у трьох побалакати й почитати. Борис був парубок жвавий, моторний, вигадливий, частенько було й порегочемо, але здебільшого тут провадилися поважні розмови, або читання. „Література підпольна“ одійшла геть, на бік, читали з „Кобзаря“ з Драгоманова, якісь, пам'ятаю, статі про українство в „Руському Богатстві“ того часу,—здається, Олексієва якогось—і відповідь на неї за підписом „М. Петрик“. (Грінченко казав, що це Драгоманов) А іноді, вряди-годи, попадало й число якоїсь закордонної газети: „Батьківщина“, „Буковина“. Чималу ролю грали Кулішеві „Записки о Южной Ру-

си". Красне письменство читали ми сами дома. Грінченко вже записував українські слова, пісні, вчив думи, перечитував народні перекази та оповідання, кажучи разом—виучував народ, історію, мову, потроху починав і писати по українському віршами або прозою, оповідання, казки, а то ще й розправи на якісь суспільні теми. Слідом за ним те саме робили й ми, його молоді товариші. Пам'ятаю, що моя перша спроба була теж віршами, але Грінченко аж обурился: „Все вірші та вірші. У нас багато вже віршомазів. Треба і поважнішого писання“. На його думку я більше був здатний до публіцистики і мусив був поки що писати дописи до закордонних виданнів. Де-кілька таких спроб і було мною зроблено. Але про віщо було дописувати? Українського життя, руху не було, а круг життя й думок наших був теж досить обмежений...

Отак навчав він нас і гуртом ми навчалися. Було в тих заходах та спробах і невдалого дещо, але основа снувалася певна, бо ми ж були хлопці міські і вихованці московської школи; ми навіть балакати не вмiли і не балакали по українському. Тут тільки, у гурті, та мова стала нам обов'язковою і я, наприклад, де-який час вагався ще, не наслідювався балакати нею. Україна ж, українство, особлива мова, історія, завдання та обов'язки,—чи багато є й тепер серед нашої молоді, навіть по університетах, таких, що свідомі того? Зрозуміло, що без якогось ватажка ми ледві чи потрапили б коли на рідний шлях, бо старі громадяне, коли й було їх трохи, то десь робили щось по своїх кутках. То була робота здебільшого така, що тільки задовольняла їх самих. Громадянських потягів у їх не було. Задоволені з себе, вони

нікого не шукали, нікого не намагалися навчити, освідомити. Я не виную їх за те. Може того вимагали умови часу. Може то були наслідки і умов, і виховання. Але я мушу зазначити, що так воно було. Борис Грінченко перший за тих часів почав усюди кидатися, шукати людей, навчати їх, наvertати до якої хто був тільки здатний громадської роботи, а коли того ще не міг хто, то до освідомлювання, до самовиховання. Та й на тому не край. Він шукав ще способу, шукав, сказати б, трибунь, з якої б він міг промовляти до загалу. Почасти це були наслідки його гарячого бажання корисної праці, почасти ж, підкреслюємо це, наслідки читання „підпольної літератури“. Звідти він перенявся запалом, звідти запозичив і де які заходи і засоби.

Потрібні Борисові книжки він доставав у покійного Володимира Александро́ва та почасти у д. Л. Тими книжками наділяв він і нас. Од тих же добродіїв довідався Грінченко про рух у Галичині й про тамошні видання і почав уже топтати туди стежку. Року 1881 в тамошньому часопису „Світ“ було видруковано пепереду якийсь його вірш, а тоді оповідання, підписані Ів. Перекотиполе. Посилаючи туди, Грінченко змовчав і тільки згодом похвалився, визнавши, що видруковано. Інші свої твори він уже підписував—Василь Чайченко.

Гурток знайомих Грінченка обмежувався отими людьми, що я найменував. Від одних він сам переймав де-що, а другим сам давав або намагався дати, а іншими не цікавився. Жіноцтва або дівчат зовсім не було в нашому гурточку; про них навіть і балачки не знімали ніколи.

Росту він був середнього, русявий, з гострими рисами й якимись рвучкими рухами.

В розмові запалювався і говорив з притиском. Зодягався просто й бідненько. Штани в халяви, українська сорочка, здебільшого проста, не вишивана, з стрічкою з якогось колірового шматочка, та піджачина, пальтичко, шапка чорна, смушева, українська.

Настрій та напрямок Грінченка за цих часів добре одбився в оцьому віршові, призначеному мені й поміченому „10 жовтня 1881 р. Харків, Каз. пал.“:

У час той проклятий, коли журба люта
Тебе усього огортає,
Коли, як в неволі, залізом окута,
Душа твоя рветься й ридає;
Коли ти не знаєш, на віщо на світі
Живеш без користі і діла;
Коли так гаряче бажаєш любити
Й немає таких, щоб любили,—
Тоді мені, друже, мій брате єдиний,
Подай свою братню руку,
І вкуші ходімо ми скрізь по Україні,
Щоб люту розвіяти муку!
Однакове серце у нас обох б'ється,
Однакова мука карає,—
Ходімо ж, мій друже! нехай світ сміється,
Ми сміх той дурний занехаєм!
Та й що нам до того, до людського сміху,
До їхньої лайки й докорів?
Вони зрозуміть наше лютеє лихо
Не зможуть, не зможуть ніколи!
Їх лайка й догана для нас висвідчає,
Що ми йдемо шляхом правдивим:
Ходімо ж, мій друже! а їх занехаєм,
На шлях непробитий ходімо!... *)

*) Вірш цей видрукований ніде не був; переходується у мене в оригіналі власноручному Грінченковому.

Одібрав я цього вірша-листа по поchtі в Білгороді, переховував його як святощ яку і читав та перечитував, мов молитву. Читав і де-кому з товаришів, щоб показати їм наш шлях, кудюю йти.

Часом він прислав мені й інші листи, котрі я повинен був перечитувати моїм товаришам по школі. В листах Грінченко доводив, що ми—українці, і як українці освічені, повинні робити для освіти свого народу українського; така ж робота можлива тільки на певній національній основі; що ми тепер же повинні вчити нашу мову, письменство, досліджувати побут, звичаї та мову народню українську і робити й тепер що можливо для свого народу. Він і старшим українцям, як от Александров, дорікав часом, що вони не роблять ніякої реальної роботи.

Уже в той час Грінченко добре володів українською мовою і в розмові, й на письмі, гарно знав фонетичний пропис, не кохався ні в нашій одежі, ні в кривавих подіях козаччини, а всьому давав належне місце. Це був значний поступ проти української молоді 60-их років. В йому був якийсь твердий реалізм, що разом кликав до певної роботи.

Під певним Грінченковим впливом і провідом ми троє—він, я та Ів. Спілка, склали спілку з певними грошевими вкладками на національну справу, мусили балакати своєю рідною мовою, вчитися мови та історії, писати, робити переклади, складати популярно-наукові оповідання й видавати книжки. Таким чином було видано книжечки: „Бідний вовк“ (казка), „З народнього поля“ (три казочки)—Грінченкове, „На півночі“, „На Кубані“—Спільчине, „Свят-вечір“—мій переклад опові-

дання Ол. Єфименкової, що його оце вдруге видала київська „Просвіта“. Де-що попадало до „Батьківщини“ й „Буковини“. Грінченкові вдалося навіть провести популярно-наукове оповіданнячко „Про грім та блискавку“, що вдруге оце видала знов же київська „Просвіта“.

Тим часом, того ж таки 1881 р., Грінченкові трапилось сподіване місце сільського вчителя в зміївському повіті на Харківщині по 10 руб. на місяць. Я пам'ятаю, який він радий був тому місцеві та з яким запалом накинувся на шкільну роботу. Пам'ятаю з його оповіданнів, що школі оддавав увесь час, що хлопці, а надто дальні, частенько й ночували у його в школі. З своїх нещасних 10 карб. на місяць він ще варив їм куліш з салом та тим кулішем вони й вечеряли вкупі. Поки куліш варився, то вони сиділи, балакали: і він оповідав хлопцям, і їхні оповідання слухав. Впливати він міг, хлопці його любили і слухалися. Ще тут Борис придбав чимало досвіду про народне життя. Тільки, завважити треба, не любив він про себе оповідати, так хіба випадково щось розкаже, або до речі, або щоб приклад подати.

Не один раз Грінченко звертав нашу увагу на те, як понаписувано оповідання з Ясної Поляни Л. М. Толстого (про Лютера, Гуса, Колумба), що хлопцям оповідали або читали, а потім загадували переказувати ті оповідання на письмі, а повиправлявши, видавали їх.

Цей спосіб подобався йому тим, що тоді і склад і мова оповіданнів будуть близькі та зрозуміліші народові. Він і сам потім, де було можна, уживав цього способу.

Року 1882 і я, скінчивши школу, поїхав

на посаду вчителя до повітового міста на Курщині. За всяким клопотом, якого було чимало при новому ділі і в новому становищі, ми вже не листувалися так часто.

Через рік (р. 1883) я влітку приїхав до Харькова, де мав побачитися і з своїми товаришами, Грінченком та Спілкою. Тут я взнав, що Спілка вже навідувався до мого батька й переказав, що їх обох покликано до Зміїва на вчительські курси. Я поїхав туди.

Грінченко на курсах робив гарне враження як людина добре розвинена й тямуща в педагогічних справах. Це помітило й начальство і після курсів, на осінь, Грінченкові дано кращу посаду в двохкласовій школі в слободі Нижній Сироватці, сумського повіту, з платою по 25 карбованців на місяць. Для вчителів, що не мали фахової освіти педагогічної, така посада була недосяжна річ. Мабуть уже Грінченко занадто вподобався начальству, що йому таку посаду дано, та ще через такий короткий час його вчителювання.

В Зміїві Грінченко більше приятелював з учительками—Марією Гладилиною, що потім стала його дружиною, та Настею В. Зазнайомилися вони тут таки на курсах. Оце вони троє, я, Спілка та ще іноді вчитель П. склали звичайний гурток, в якому й проводили вільний час. Тільки такого часу було дуже мало і він переводився на балачки та проходки.

Обидві ті вчительки під впливом Грінченковим узялися до української роботи, котра і тут вп'ять таки починалася з учиття мови, бо балакали вони кепсько, історії та читання творів красною письменства. Поруч з читанням повинно було йти й писання, попереду пере-

кладів, хоч невеличких, за-для виучування мови, а згодом і таких, що кудись придалися б для друку.

Про роботи М. Гладиліної не буду більше згадувати, бо вона усім досить відома, а Настя В. написала згодом оповіданнячко з змістом навчаючим, ніби популярно-наукове, але в тій формі, яка єдина й була тільки можлива тоді. Оповіданнячко те — „У неволі“ — було й видано у Харькові таки.

І направляти таких неопитів, і виправляти їхні не досить ще стиглі праці та відповідати на всякі що до сього запитання доводилося Грінченкові.

Я вже навів раніш вірш Грінченків, призначений з такою метою направлення мені, до Насті ж В., скільки я пам'ятаю, призначений був вірш: „Не гордуй ти життям молодим,“ який видруковано в збірникові поезій Грінченка „Під хмарним небом“, виданому в Львові в р. 1893-му, і помічено 1884 роком.

Незабаром після того Грінченко одружився з Марією Гладиліною, про віщо повідомив мене в-осени того ж 1883 р., але вчителювали ще вони в різних школах.

З дальших листів Грінченкових я знаю, що в Нижне-Сироватській школі, де школярами були українські хлопці, він не вагаючись повів можливу українську роботу*). Грунт був добрий, сам він дуже радий був, що нарешті потрапив таки в українське село. Але на шкоду йому в двохкласовій школі він був уже не один, а мав товариша, котрий до того ж був

*) Звідси саме, я пам'ятаю, й писав він оте: „Діла, діла“.. що я згадував уже раніше.

старшим, „зазідуючим“ і мав доглядати за школою та вчиттям взагалі. Це був звичайний на Україні тип учителя, мало свідомого і науки навчання, і ширшої освіти взагалі, вихованого на бюрократичних вказівках казенних інспекторів, шкільних та інших ціркулярах.

Поміж двома вчителями виникли суперечки. Товариш пожалівся шкільному директорові про українські прихильности Грінченка („українофільство“) та „агітацію“ в школі. Грінченко не одмагався. Він міг би ще покаятись і спокутувати свій „гріх“ доброю роботою в іншій школі, та він сього не схотів і мусив уступитися з посади.

Після того Грінченко опинівся статистиком у Херсоні, потім учителем на шахтах, а далі знову на земській роботі в Чернігові. Але докладних відомостей про те, як це саме було і як він там жив, я не маю, бо листувалися ми зрідка й кожного разу по якійсь річевій справі. Я вдавався до його за всякими порадами, коли що перекладав або складав, тим паче, що жив увесь час на Московщині, а він охоче давав ті поради й виправляв, що було треба. Що-разу він присилав і кожне своє видання та підбальорював до праці.

Живши в Чернігові, Грінченко розвив дуже жваву діяльність, видаючи популярно-наукові та інші книжки. Діло розпочалося з нічого, бо які вже там гроші могли бути у Грінченків, як їм доводилося перекидатися з одного місця в друге та ще вишукуючи посади. Потім допоміг Ів. Череватенко, що жив у Великій Рососі, острогожського повіту.

Було їх три брати, мали вони майно й жили багатенько. Ів. Череватенко скінчив реальну школу у Вороніжі. Українські прихильно-

сти розворушили в йому українські вистави та відомий український філолог Митрофан Дикарев, що служив тоді у Вороніжі секретарем губ. статистичного комітету. На жаль Ів. Череватенко помер дуже молодим. Але тоді ж він, за порадою Дикарева (псевдоним в українському письменстві—Крамаренко), одказав одну тисячу карбованців на видання українських народних книжок і передав ті гроші Грінченкові*).

Дбаючи про поширення української публіцистичної народної книжки,—а такою були в той час самі йно Чернігівські видання та оповідання Грінченкові,—він прислав мені тих книжок для продажу по Вороніжчині.

На прикінці 80-х років зазнав я з Грінченком Трохима Зіньківського, з котрим ми були товаришами, як він ще був у Харкові (про це я в свій час подавав докладні відомости Грінченкові і вони увійшли до життєпису Зіньківського, виданого у Львові при його творах). Вони добре поприятелювали й листувалися. Грінченко допомагав Зіньківському своїми порадами та кріпив його щирим прихильним словом.

Досить характерно для Грінченка, що, пишучи потім життєпис Зіньківського, він ніде не підкреслює тих своїх відносин, хоч про ті відносини добре свідчить саме написання життєпису та впорядкування й видання творів Зіньківського, що зроблено було заходами, клопотом і працею Грінченка.

Усім тепер відомо, скільки робив Грінченко, але він далекий був од того, щоб колись висувати ту роботу на очі громадянства,

*) Він і сам написав один жарт українською мовою „Чорноморець“.

далекий і від того, щоб хотіти й чекати якогось подяки за свою працю. Він вірив, що „праця єдина з неволі нас вирве“, і працював, не покладаючи рук, уперто, завзято. Ні на кого не покладаючись, упевнено йшов він до своєї мети. Тією метою була йому краша будучина рідного народу; шляхом до неї був вільний розвиток усіх його розумових сил, а єдиним способом—національна освіта. Певний у тому, він ні від кого не сподівався ні вказівок, ні подяки, а уперто й завзято робив своє діло. Що далі жив він, то більше впевнявся в тому, що йде певним шляхом, та й для других знаходив нові докази. Останніми роками він обернувся до писання соціал-демократів і показав нам на прикладах їхніх привідців Бебеля, Пернерстофера, Каутського й ин., що і соціал-демократи визнавали національну ідею й роботу на національній основі.

Життя Грінченкове, багате на всякі переслідування та утиски, що зазнавав він за свою працю та напромак, ясно свідчить, що збачити з того шляху, одхилитись од мети ніщо не могло його присилувати.

В цьому полягає головна й найважливіша риса велетенської постаті Бориса Грінченка.

А ось його ж, звияжця завзятого, слова, що їми він підбадьорював тих, що хиталися, теряли мужність і віру, стогнали і нили:

Вийдем без суму і весело, гордо
Глянем в лице ворогам,
Щоб не сказали, що лихо лякає
Змучених в тяжкій борні...

В лихих пригодах життя він казав: „На те й лихо, щоб з тим лихом битись“.

при
зно
лис
теп
осел
1903
ві, а
Хар
вог
од
ніби
віль
кон
світ
пил
зно
спр
зачі
ла
світ
ки
туєт

Гро
світ
шим
роз
пок
ціє
став
ті“,
цур
І ро
то,
цов
кни

Через де-які несприятливі обставини наша приязнь з Грінченком, хоч і не уривалася, але зносини стали не досить часті. Знову поновилися відносини і я побачив, що вони такі ж теплі та щирі, як і раніше,—це тоді, коли він оселився в Києві, а я в Харькові (р.р. 1902—1903). Влітку р. 1906 я бачився з ним у Києві, а в-осени того ж року він був у мене в Харькові. На його вже впало тоді чимало нового лиха: арешт дочки й тюрма, її хвороба, од якої вона й померла потім. Але початок ніби нової ери, громадський рух, можливість вільної культурно-просвітньої роботи, новий конституційний лад, українська преса, „Просвіти“,—усе це окриляло новими надіями, кріпило й бадьорило. Шпички, що вже почали знову витикатися, не смутили його, бо й справді, чого варті були якісь там дрібненькі зачіпки після тих утисків, що раніше зазнавала Україна на шляху власної культурно-просвітньої праці? Вважалося, що це з непривички до нового ладу, що згодом усе гаразд улаштується.

Цього року Грінченко редакував „Нову Громаду“ й налагоджував роботу Київської „Просвіти“, що тільки-но була дозволена. Між иншим, він упорядкував бібліотеку „Просвіти“, розбирав та систематизував книжки, складав покажчик і становив книжки по полицях. За цією роботою впорядкування бібліотеки я застав його влітку в Києві. Взагалі і в „Просвіті“, як і скрізь, він не був увільнений і не цурався, поруч з важливою, і чорної роботи. І роботи тієї й другої було в його завжди багато. Надто це вражало мене, як Грінченко працював у Чернігові коло видання українських книжок. Рукописи, коректа, зносини з дру-

карнями та книгарнями, пакування книжок— усе робилося власними руками його та його вірної дружини й співробітниці всіх його праць Марії Миколаївни. Лист, рахунок, напис на пакункові завжди був написаний коли не самим Борисом, то Марусею Грінченковою. Дехто завважав, що це вже занадто, що навіть не гаразд отак „по дурному“ виснажати сили, потрібні на більш важливе діло, якого, звісно, завжди досить у такого діяча, та ще й письменника, як Грінченко. Але він був іншої думки: ні на кого було чекати, ні на кого покладатися, „жатва бо многа, д'їлателей же мало“, як частенько казав Борис.

Тоді ж Грінченко провадив таки й свою самостійну працю. Він почав видання бібліотеки „Молодість“ і „драматичної“ та переглядав, упорядковував і видавав свої попередні писання.

У мене, наслідком революційних подій 1905 р., було чимало тяжких пригод з моєю молоддю, а саме — над одним із синів ми чекали військового суду. Борис і розважав, і підбадьорював нас. За нашим лихом Борис ніби забував своє. Виходило, мов би й здоровля дочки Насті не турбувало його; ліки та життя в бору ніби вже досить підкріпили її після пробування в тюрмі. Взагалі, близько знаючися з покійним трохи не 30 років, я не чув од його, щоб він жалівся колись на свої лихі пригоди *).

Інше вражіння було мені, коли я знову зустрівся з Борисом по весні 1909 року. На протязі коротенького часу він поховав матір,

*) В Харькові він одвідав ще Б. Ярошевського, а тоді подався до батька. Одвідувати його останніми роками Борис приїздив що-осени.

дочк
чил
арел
бу д
рем
арел
домі
при
бил
стя
з лі
кого
шил
бої
варт
одбу
вин
Тим
і во
змір
дома
що
ці,
ко
стрі
ше,
кло
чу

сав
сво
пел
мог
підт

пох
сер

дочку й онука, а за ті два роки, що ми не бачилися (1907 та 1908-й), пережив він новий арешт дочки, тяжку хворобу дружини і хворобу дочки, що прокинулася в ній вже з непереможною силою й поклала в домовину. Новий арешт дочки, яку хотіли тягти до суду по відомій справі про „Лубенську самооборону“, припав саме під час слабування жінки; їй робили операцію і вона пробувала в лікарні. Настя теж була вже така слаба, що не вставала з ліжка. Грінченко зазнав дуже багато й тяжкого клопоту, поки добився того, щоб її лишили в лікарні під домашнім арештом. У слабкій душі готова була попроситись з тілом, а варта сиділа й стерегла ту душу, бо вона не одбула ще всіх життєвих митарств. Яке це повинно було чинити вражіння, кожне зрозуміє. Тим часом операція дружині вийшла на добре, і вона мала повернутися додому. Не можна й зміркувати який вплив зробила б ця картина домашнього арешту на дружину Грінченкову, що тільки що повернулася з лікарні після операції, яка одібрала в неї чимало сили. Грінченко кидався всюди, щоб не допустити такої зустрічі, щоб дочку увільнили від арешту раніше, ніж повернеться мати, і йому нелюдським клопотом удалося взяти її на поруки за тисячу карбованців.

Отакі пригоди, котрих частину тільки списав я тут, перебув Грінченко за останні роки свого життя, і в цих саме пригодах лежить певна причина його ранньої смерті. Це був могутній дуб і велетень бадьорий і враз його підтято ворожою силою.

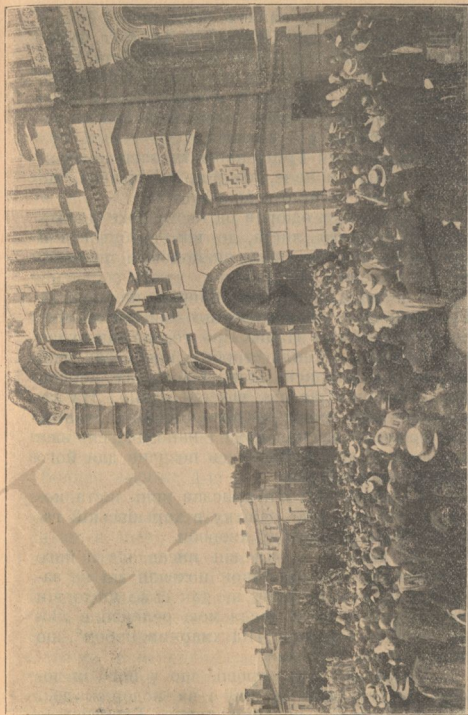
Я вздрів Грінченка у Києві, в церкві, на похороні Косача, і живий жаль стис мені серце. Він змарнів, посивів, недобре кашляв,

хоч погляд був усе той же—живий, бадьорий, рішучий. Про слабість Бориса я вже знав, але на таке не сподівався.

Початки туберкульоза, як казав сам покійний, помічено у йому ще після перших років учителювання. Ото наслідки тюрми, надмірної праці, поганого харчування за парубоцьких літ, коли організм саме вимагає добрих для себе умов і їжі. Але життя на степу, під час служби статистиком на Херсонщині та вчителем на шахтах, ніби цілком зігнали хворобу, принаймні ми всі знаємо, як він працював після того в Чернігові та в Києві і як бадьоро себе почував.

З церкви ми пішли вкупі, бо він не проважав небіжчика на кладовище. С. Єфремову, що йшов з нами, на запитання, чи піде на кладовище, Борис відповів: „Як піду, то буде червона хустка“, себ-то знов хлине кров з горла. І ця відповідь ще тяжче вразила мене.

Коли він почав підніматися по сходах у свою квартиру на 4-му поверсі по Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, то кілька разів зупинявся, а то й сідав, відпочиваючи. Я зовсім хвилювався, побачивши таке, і прохав його вибачити мені, бо я тільки розворушу його, і краще б мені було не приходити до його. На це Борис почав упевняти мене, що нема чого так хвилюватися, що він і робить ще, і ось на літо поїде в бір, то й поправиться. Дачу вже тоді найнято для його в Боярці, під Києвом, і після Великодних свят Грінченки мали туди переїхати. Дружина Грінченкова пішла на кладовище, то ми самі пообідали і пробалакали годин зо три. Борис цікавився громадським життям у Харькові, моїм власним життям, розказував про свої роботи (саме тоді



Винос труни з Володимирського собору.
(Походрон Б. Грінченка).

вийшло ще кілька книжок драматичної бібліотеки та переклади Настині з Анатолія Франса), показував і ще тільки почату роботу. Увечері він збирався йти на засідання „Просвіти“, де він ще був головою, а я мав того ж вечора виїздити додому. Гаряче попрощавшись, ми розійшлися годин у 5 увечері.

Бадьорі речі Грінченкові та заспокоювання мало тішили мене, але я не сподівався, що то буде вже остання наша зустріч.

З Боярки я одібрав од нього, вже досить хворого, одного листа, де він турбувався й прохав за одного свого знайомого і питався, як ми живемо і що робимо.

В-осени я почув, що Боярка не допомогла Грінченкові, і він з дружиною виїхав на зиму до Оспедалетті, в Італію. Про те, що він думає їхати кудись у теплу сторону, він казав мені ще, як ми бачилися. Їхати з дому за кордон не хотілося; казав він, що там нудно. На запитання про гроші на подорож він пояснив, що грошей, звісно, нема і напозичався вже він досить, але батько десь позичив для його тисячу карбованців.

З Оспедалетті він прислав мені листа, коли почув про мою замітку в харківській газеті „Утро“ з приводу хвороби.

Од щирого серця він писав, що я його перехвалив там, що такої похвали він не заробив. До речі сказати, що так саме писав він мені в році 1893-му після моєї рецензії в „Зорі“ на його книжку „Під хмарним небом“, що тоді вийшла у Львові.

Писав він і про гроші, що у його їх досить: вистарчить на зиму і на подорож до... Києва. Лист був писаний рукою Бориса, але докінчила його вже дружина Грінченкова, бо

у його пішла тоді горлом кров і йшла вона 3 дні. Борис тяжко знесилився й був уже весь час у ліжкові.

Ще раз прислав він звідти листа, але писаного вже дружиною, коли почув, що в аудиторії харківської реальної школи читали народові з малюнками чарівного лихтаря його оповідання „Без хліба“ і згадували про нього та його слабість. Він радів, що в Харкові, на який він взагалі мало надіявся, ніби починається робота коло освіти люду на його рідній мові, яку одну тільки він і почитав за справжню освіту.

До речі буде згадати, що одривати себе од писання українською мовою та писати мовою російською він уважав за гріх і коли звертався до мови російської, то тільки тоді, як того вимагала користь самої української справи, або з службових обов'язків. В 1895 році, приславши мені писану російською мовою книжку „Земскіе книжные склады“ (відбитка з „Земск. сборн. черн. губ.“), він надписав: „Вельми любому Д-ві Т-ві неналежною мовою писане“.

Забуваючи власне горе, Грінченко питався ще в листі, що то за судова справа мого сина і за віщо його кинуте до тюрми.

Взагалі листи Грінченкові завсігди були лагідні, ласкаві. Мета його життя та праця були прості, переконання міцні і сталі. До своєї мети він ішов, не збочуючи й на ступінь і своїми переконаннями і на йоту не поступаючись. Але скільки він був у цьому суворий до себе, стільки м'який та учасливий до інших. Коли через де-які неприємні обставини я одхилявся од національної роботи, то він ніколи не докоряв мені, а питав тільки, що я

роблю, або радив, чи не можна було б зробити те або те. В усіх тяжких пригодах мого життя він виявляв завжди надзвичайну чутливість. Який він був до мене, такий і до дружини моєї, хоч вони часом і змагалися.

Земля тобі пером, дорогий, незабутній друже! Я і дружина в останнє гаряче вітаємо тебе щирим прощальним вітанням.

Харьків.
6 в. 1910.

Д. Пісочинець.

НИБУ

л
Д
не
не

Та
іх
ст
бл
ро
ко

він
ки
Ві
мо
бу
ти
йо
ва
до
то
бл
усі
йом
мрі
нем
трі